

Kulcsár Krisztina: II. József utazásai Magyarországon, Erdélyben, Szlavóniában és a Temesi Bánságban 1768–1773.

(Doktori mestermunkák)

Budapest, Gondolat Kiadó – Magyar Országos Levéltár, 2004. 580 oldal, 1 térképmelléklet

Az érdeklődő olvasó, ha csak Kulcsár Krisztina kötetének külső borítóját és címgnyedívét tanulmányozza, máris számos fontos ismerethez juthat. Nem mondható, hogy a kiadvány szerény külsejével figyelemfelkeltő lenne. Sorozatcíme azonban szó szerint értendő. Doktori fokozat odaítélésére benyújtott értekezés könyv alakban megjelentetett változatáról van ugyanis szó, amelyről – a tartalom, a kötet egésze alapos ismeretében – meggyőződéssel állítható, hogy valóban „mestermunka”.

Mestermunkát sejtet a szerző borítón olvasható rövid életrajza, amelyből megtudhatjuk, hogy Kulcsár Krisztina magas szintű tanulmányokat végzett, biztos nyelvtudással felvértezett, számos külföldi kutatóhelyen huzamosabb ideig gyűjtötte anyagát, és itthon elmélyült munkát követelő intézményekben szerzett gyakorlatot. Témavezetője H. Balázs Éva volt, akinek kivételes igényessége nem csupán a hazai történészek körében közismert, és aki úgy irányította hallgatói figyelmét az egyetemes történelem kora újkori kérdéseire, hogy azok mindig a magyar történelemmel szoros kapcsolatban jelenjenek meg. Végül a kötetben összefoglalt munka színvonaláról a mesterfokú minősítést a recenzens azért is bizton állíthatja, mert az értekezés egyik opponenseként részese lehetett a doktori eljárásnak, amelyben a disszertáció megismerése után bírálótársával, Poór Jánossal együtt kifogások, vitakérdések helyett csak néhány észrevételt, javaslatot fogalmazott meg.

A doktori értekezés közreadását egyértelműen örömmel üdvözölhetjük. Kulcsár Krisztina kötete ugyanis feltétlenül figyelemre méltó, kimagasló jelentőségű és színvonalú munka, amelynek ismeretétől a hasonló témával, és a korszak egyes részkérdéseivel foglalkozók a jövőben nem tekinthetnek el. A kor egészének sokrétű bemutatását a szakirodalom alapos és gondos áttekintése, valamint a kiterjedt forráskutatás is biztosítja. A szerző összetett és bonyolult mondandója a sikeresen megoldott, rendkívül arányos és világos szerkesztés következtében mindvégig jól követhető. A részkérdések tisztázása, a nem egyszer új eredménynek minősülő megállapítások megalapozott módszertani felkészültségen és igen alapos, változatos forráskritikai megoldásokon nyugszanak.

A kötet bemutatása előtt tanulságosnak gondolom az Előszó egy rövid mondatát felidézni, melyben Kulcsár Krisztina megjegyzi, hogy 1991-ben kezdett II. József császár utazásaival foglalkozni. Az értekezés benyújtására, megvédésére 2001-ben került sor, és a kézirat, amelyen még 2001 után is dolgozott, 2004-ben jelent meg.

A disszertációra fordított első tíz esztendő elmélyült, elkötelezett és rendkívül komoly munkával telt. A szerző a források és a szakirodalom kutatásában sem térbeli, sem technikai nehézséget nem ismert. A Zemplén megyei levéltárban éppen úgy kutatott, mint a budapestiekben, a soproniban vagy a bécsiékben. Tanulmányozta az eperjesi forrásanyag mellett a kassaiakat és a temesváriakat. Olyan levéltári forrásokat elemzett, amelyek létéről előtte csak a levéltárosoknak volt ismerete. Feldolgozta a nyomtatásban megjelent 18. századi forrásértékű kiadványokat éppen úgy, mint a német, a francia vagy az angol nyelvterületen kiadott vonatkozó szakirodalmat. A személyes kapcsolatok segítségével élve nem mondott le a külföldi disszertációk anyagának megszerzéséről sem. Ez utóbbiak nyújtottak segítséget például a Habsburgok és külön II. József különböző típusú utazásai bemutatásához, József 1773. évi utazásai költségeinek meghatározásához vagy a Galiciában tett utazását követő változások tanulmányozásához.

A forrásokról szólva külön is meg kell említeni két, a forrásfeltárást és forrásfeldolgozást nehezítő körülményt. Köztudott, hogy a 18. század második felében a Habsburg Birodalom központjából szinte valamennyi helyi kérdéssel kapcsolatban számos olyan írásos dokumentumot továbbítottak, amelyekre a helyi szervektől válaszok sora érkezett. Az elhúzódó ügyek megoldásával kapcsolatban terjedelmes ügyiratok keletkeztek. A mennyiségét tekintve tömegesnek minősíthető forrásanyag feldolgozása során a kutató munkáját az a körülmény is nehezíti, hogy a kor forrásai csak töredékesen jelentek meg forráskiadványokban, nyomtatásban. Mindez – az igényes feldolgozás elkészítésének elengedhetetlen előfeltételeként – rendkívül sok, kitaró munkát, komoly előképzettséget kívánó levéltári kutatást követelt a szerzőtől.

A megjelent kötet mellékletében a levéltári források felsorolása kilenc, a nyomtatottaké a szakirodalommal együtt harmincnyolc oldalas. A negyvenhét oldalnyi terjedelem nem csupán tiszteletet parancsol, de egyben azt is jelenti, hogy a rendkívüli gonddal összeállított pontos jegyzékeket – hála a szerzőnek – a jövőben mint az utazástörténeti források és szakirodalom bibliográfiáját is számon tartjuk és használhatjuk.

A feldolgozás során Kulcsár Krisztina a kutatott témát igen sokrétűen vizsgálja. Ez a sokrétűség az olvasónak talán azért nem azonnal szembeötlő, mert az egyes kérdések, a kérdésekre adott válaszok a kötet egészében rendkívül arányosan és világosan szerkesztettek. A szerkesztés erényei igazak a kötet egészére és érvényesek egy-egy fejezet belső felépítésére is. Véleményem szerint csak az a kutató tudja mondanivalóját, teljes feldolgozott anyagát ilyen magától értetődően rendszerezni, tagolni, aki a témát és a kort, azok legapróbb részleteit is messzemenő alapossággal ismeri.

Az egész kötet szerkezetét tekintve az első, a Bevezetés fejezet ad áttekintést az utazások kutatástörténetéről, majd tipológiájáról. Kitér az uralkodói és a Habsburg-utazásokra, végül részletesen szól az utazó II. Józsefről. A következő három fejezet egymással közel azonos, arányos terjedelmű. Ezek közül az első – az egész kötetet tekintve a második – az utazások technikai előkészítését és

megszervezését tárgyalja. A harmadik rész II. József Magyarországon, Erdélyben, Szlavóniában és a Temesi Bánságban 1768 és 1773 között tett utazásainak bemutatása, míg a negyedikben az utazásokhoz kapcsolódó vizsgálatokról, az utazások utóéletéről, eredményeiről esik szó.

A kötet egészének arányos felépítése mellett feltétlenül szót érdemel az egyes nagyobb részek világos, könnyen követhető belső szerkesztése is. A nagy fejezeteken belül egymást igen logikusan, és a számozás segítségével egyszerűen áttekinthető alfejezetek sora az alapos átgondoltságot, a való életet tükröző források logikáját is követő felépítést bizonyítja. A munka olvasása során arról győződhetünk meg, hogy Kulcsár Krisztina munkája minden részletében kerek egészet akar nyújtani. Így valamennyi kérdés tárgyalásánál, az alfejezetek felépítésében is arra törekedett, hogy az általános megközelítéstől haladjon a részkérdések felé, a tágabb látóhatárt egyre szűkítve.

A munka szerkesztésében új megoldásként jelentkezik, hogy a felkutatott és elemzett forrásokról a kötet elején nem kapunk a szokványos módon általános áttekintést. A megszokott helyett választott megoldás – azaz a kutatott részkérdések feldolgozása során történő forrasmertetés – indokolt és meggyőző. Indokolt, mert az egészen eltérő jellegű források összefoglaló bemutatása szétfeszítette volna a logikusan kialakított szerkezet kereteit. Az a mód, mely a források ismertetését az egyes fejezetekben és alfejezetekben a tárgyalt részkérdésekhez kapcsolja, jól követhetővé teszi a forrás bemutatásának és tartalmi vonatkozásainak egy-egyben való szemléltetését.

A munka megírásához használt források sokszínűségét minden bizonnyal az is jól mutatja, ha a teljesség igénye nélkül, csak néhány, eltérő jellegű forrástípust említünk. Kulcsár Krisztina szorgalmát, magas szintű felkészültségét nemcsak a források felkutatása jelzi, hanem a források feldolgozása során alkalmazott számos, különféle forráskritikai módszer is. Külön említésre méltó a szerzőnek az a képessége, melynek köszönhetően a szakirodalom megállapításait és a legkülönbözőbb források adatait szerves egészévé olvastja össze.

II. József utazásokról, úti programokról vallott általános felfogását Kulcsár Krisztina a bevezető fejezetben a társuralkodó 1765. évi politikai emlékirata, a két változatban is fennmaradt későbbi emlékirata és levelei alapján mutatja be. Az utazások technikai előkészítésének egyes kérdéseire a központban tevékenykedett „felső vezetők” jelentései, a helyi vezetők levelei, beszámolóit szolgáltatott adatokat. A magyarországi utazásokra is érvényesek voltak József 1766-ban készített kéziratos feljegyzésében foglalt alapelvei, valamint az ezt pontosító későbbi hét (1766, 1767, 1769, 1772, 1773, 1775, 1783) rendelkezése. Az utazások megszervezésének bemutatásához a korábban még nem kutatott és így a szakirodalomban ismeretlen katonai és polgári, központi és helyi szervek iratanyaga szolgált alapul. Ugyancsak új, eddig teljesen ismeretlen Bécsben őrzött források tették lehetővé a társuralkodói utazások költségeinek részletes elemzését. Az utazások során szerzett benyomásokról, az országrészek állapotáról II. József útinaplóinak, rövid feljegyzéseinek különböző variánsai, a hivatalnokokkal folytatott

beszélgetésekről készített feljegyzései, valamint útitársa, Albert herceg emlékiratai szolgáltatnak adatokat. Ugyan a naplók alapos, összefoglaló ismertetése a harmadik fejezet elején olvasható, e mellett egy-egy konkrét kérdés (például a nép oktatása, nevelése) tárgyalása során külön forráskritikai megjegyzések megfogalmazására is alkalmat talál a szerző.

A korábbiaktól eltérő jellegű források feldolgozására került sor a munka utolsó fejezetében. Az alattvalók beadványainak, kérvényeinek, a korábban már ismert, de eddig még fel nem dolgozott császári jelentéseknek, az államtanácsosok véleményezésének és Mária Terézia döntéseinek elemzése alapján tekinti át a kötet szerzője József utazásainak eredményeit és kudarcait.

A források használata, kritikája során Kulcsár Krisztina mindig alkalmazni tudta azokat a módszereket, amelyeket az egyes forráscsoportok sajátosságai kínálnak. Itt külön megjegyzésre érdemesnek tartom a számszerű adatok megfoghatóvá tételéhez használt matematikai módszerek alkalmazását, valamint a számítások eredményeit szemléltető ábrák elkészítését. Természetesnek tűnhetnek a matematikai számítások az utazási költségek megállapításánál, de a szerző élt a módszer lehetőségével például abban az esetben is, amikor József magyarországi utazásait vizsgálva a naponként megtett távolságokat állapította meg.

Külön elismerés illeti véleményem szerint Kulcsár Krisztinát azokért a példákért, amelyekkel a nagytömegű iratanyag felhasználása során általában rendkívül ritkán alkalmazott filológiai megközelítésre vállalkozott. Így például a magyarországi vármegyék alispánjainak jellemzéséhez összegyűjtötte azokat a német nyelvű jelzőket, amelyek József naplójában az egyes nevek mellé kerültek. Nem kevésbé érdekes az a megjegyzés, amely Józsefnek a mádэфalvi veszedelemről írt feljegyzéséhez kapcsolódik. Ez esetben az igemód használatával jelzi Kulcsár Krisztina, hogy József ugyan értékítélet nélkül említi az eseményeket, de elhatárolódik Siskovich ezredes véleményétől. A források felhasználásának egyik legszebb példájaként emelem ki – az egyébként a leírásokon túl egyéni következtetéseivel, véleményeivel csínján bánó szerző – II. József és Albert herceg megfigyeléseinek párhuzamba állítása során tett, rendkívül találóan, finoman megfogalmazott észrevételeit.

Kulcsár Krisztina térképet is készített, a harmadik fejezetben feldolgozott II. József és Albert herceg útinaplói adataiból. A rekonstrukció alapjául igen indokoltan a Neu ezredes által készített 1:192 000 méretarányú térkép szolgált mint a tárgyalt korszak legjobban felhasználható térképműve. Aki már készített térképi rekonstrukciót és arra szöveges forrás adatait vezette rá, tudja, mennyire időigényes, milyen sok kérdést felvető feladatot jelent egy-egy ilyen munka. A digitalizált, színes, adatokban gazdag térkép kimagasló minőséget képvisel a kötetben, megkönnyítve az utazások nyomon kísérését és jobban megértette a szöveges forrásokat is. A térképre rákerültek az útvonalak, segítségével elkülöníthetőek a különböző években felkeresett, érintett települések. Leolvasható a térképről az is, hogy hol voltak az éjszakai szállások és hol a vesztegárállomások.

A térképhez kapcsolódik az a földrajzi névmutató, amely a kötet mellékleteként tanulmányozható, és amely kizárólag a térképen feltüntetett településekről

tájékoztató. A mutató összeállításának „műhelytitkaiba” is beavatja a szerző olvasóját, aki így részese lehet az ilyen jellegű feladatok megoldása során felmerülő számos problémának, nehézségnek. A mutatóban nem csupán a különböző nyelvű földrajzi neveket találhatjuk meg, hanem tipográfiai eszközök segítségével tartalmi tájékoztatást (éjszakai szállások, utalások), Erdély és a Temesi Bánság esetében levéltári forráson alapuló (!) közigazgatási beosztásra vonatkozó meghatározást is kapunk. (Itt utalok arra a Hely- és névmutatóra, amely ugyancsak mintaértékű segédletként a kötet szöveges részében előforduló helynevek és személynévek visszakereshetőségét biztosítja.)

Egy-egy utazó útja során az egykori valóság számtalan területével került kapcsolatba. Még inkább igaz ez az önálló uralkodásra készülő társuralkodó, II. József esetében, aki már utazásai előtt kijelölte nemcsak azokat a tartományokat, amelyeket a birodalomban fel akart keresni, hanem azokat a szakkérdéseket is, amelyek intézményeit, vagy amelyek helyi szakértőit meg akarta ismerni. Így tanulmányozta a hadügyet, a katonai határőrvidékeket az erődépítészettől kezdve a katonák mindennapjáig. Érdeklődése kiterjedt a kor minden olyan kérdésére, amelyeket egyre több központi rendelettel szabályoztak vagy gondoltak szabályozandónak. És mint leendő egyeduralkodó törekedett személyes kapcsolatot teremteni az alattvalókkal.

Kulcsár Krisztina kötetében a teljes szakirodalmat áttekintve, valamennyi szükséges forrástípust felhasználva mutatja be II. József utazásait. Igényes munkáját vagy munkája igényességét több, igen gyakran rendkívül szerényen megfogalmazott, olykor csak lábjegyzetben említett új eredmény tanúsítja. Kutatásai után számos, napjainkban is használt szakirodalmi munka, kézikönyv megállapításait lehet és kell korrigálnunk.

Források alapján végzett számítások után a szerző az eddigi hibás adatok helyett új, helyes képet tár elénk például József utazásairól szólva, amikor pontosan meghatározza a Bécstől távol töltött napok, évek számát. Ugyancsak számadatot korrigál levéltári protocollumok segítségével a császárhoz 1773-ban eljuttatott kérvények számára vonatkozóan. Vannak példák, amikor a köztudatban élő évszámokat „javítja”, mint például az erdélyi normaiskolák megszervezésének (1772-ben, a szakirodalom 1774. évi adata helyett), vagy Landgráf Ádám útjavításokról szóló munkája megjelenésének, vagy Fehér vármegye két részre osztásának (1744 helyett 1774-ben) esetében. Több alkalommal az egyes tisztségviselők méltóságát, hivatalviselését tisztázza (Bruckenthal Sámuel, illetve Herdt esetében) és felhívja a figyelmet hibás névhasználatra is (helyesen Leopold Clary Ludwig Clary helyett).

Van, amikor Kulcsár Krisztina a szakirodalom megállapításainak tarthatatlanságát teszi egyértelművé. Így például tisztázza József 1771-es utazása megkezdésének időpontját. Új ismeretekre vezettek kutatásai II. József útjainak előkészítéséről, amelyben a katonai szervek mellett a polgáriak szerepét is bizonyítja, vagy felhívja a figyelmet a már korábban tisztázott, de a szakirodalom egyes képviselőinél ma is tévesen használt, helyes uralkodói címhasználatra.

A jelzett források, az ismertetett módszerek segítségével a szerző igen szer-teágazóan, sokrétűen mutatja be II. Józsefet és II. József korát. Szándékosan és hangsúllyal említem II. Józsefet és korát a kötet címében szereplő II. József uta-zásai helyett, mert hiszen a szerző többre vállalkozik azoknál, akik az 1970-es évek óta egyre nagyobb számban adnak közre útleírásokat, elemzik azokat és fog-lalkoznak az utazások művelődéstörténeti, tudománytörténeti vonatkozásaival. Nem csupán József császár három, 1768-ban, 1770-ben és 1773-ban tett bánsági és szlavóniai, illetve magyarországi, valamint erdélyi utazását kívánja rekonstru-álni. Nem is úti kalandokkal vagy a 18. században látványosságnak minősülő kivételes helyek, események leírásával akar „szórakoztatni”. A kötetet tanul-mányozó olvasóban sokkal inkább az a benyomás alakulhat ki, hogy József utazá-sai Kulcsár Krisztina munkája során szinte ürügyé, keretté váltak ahhoz, hogy bemutassa a 18. század második felének Magyar Királyságát területi összetett-ségében, és ezen belül társadalmi, szociális, gazdasági, művelődési, igazgatási és igazságszolgáltatási bonyolultságában.

A kutatások megkezdésének Előszóban említett dátuma (1991) és a könyv megjelenése (2004) között eltelt – napjainkban talán hosszúnak tűnő – eszten-dők nem haszontalanul múltak. Meggyőződésem, hogy a történeti tárgyú, elmé-lyült tudományos kutatás időt kíván, a mondanivaló igényes megszerkesztése, megfelelő formába öntése gyakorlatot igényel. Kulcsár Krisztina az éveken át tartó forráskutatás és a szakirodalmi tájékozódás egy-egy szakaszának lezárását az 1994-től 2004-ig folyamatosan megjelentetett publikációival tanúsította. A köz-readott rész tanulmányok bizonyosan segítséget jelentettek később, munkája egy-egy fejezetének megírásakor. A szerző maga is jelzi, hogy például Az útítársak című fejezet egy korábbi tanulmányának bővített változata, illetve, hogy a Temesvári Bánságban folyt 1768–1769. évi vizsgálatról írt már részletesebb fel-dolgozást is. Az utazásokról szóló szakirodalmat bemutatva vagy a családi uta-zási hagyományokat érintve hivatkozásokat találhatunk saját korábbi munkáira ugyanúgy, mint a II. József utazásának vezérelveiről, az utazások költségeiről vagy az alattvalókkal teremtett személyes kapcsolatokról szóló fejezetekben. Bizonyos vagyok abban, hogy ezek nélkül az előzmények nélkül a tanulmányozott kor és a téma által felvetett kérdésekre nem lehetett volna olyan világosan megszerkesz-tett és jól áttekinthető formában választ adni, mint ahogyan ezt a jelen munká-ban találjuk. A források közötti magabiztos tájékozódás, a források megszólalta-tását szolgáló forráskritikai módszerek is csak a gyakorlat során sajátíthatóak el. És végül ugyancsak az egy évtizedesnél is hosszabb kutatás alapján alakulhatott ki a szerzőben világosan, hogy melyek azok a kérdések, amelyek megválaszolásá-val munkája jelenlegi kereteit szétfeszítené és melyek azok, amelyek még további kutatást igényelnek. A mértéktartás dicsérendő, a kutatások folytatásában pedig reménykedünk!